

Гади жөмлө синтаксисы.

Тэмамланган интонация белән әйтелеп,
уй – фикер хәбәр итә торган сүз яки сүзләр
тезмәсе жөмлө дип атала.

Көз. Агачларда яфраklar саргайган.

Жөмлө гади һәм кушма була.

Бер генә хәбәрлеге булган жөмлө **гади жөмлө** дип атала.

Ак томан эченнән кояшның беренче нурлары бәреп чыга. Безгә
тизрәк кузгалырга кирәк. (Г.Ә.)

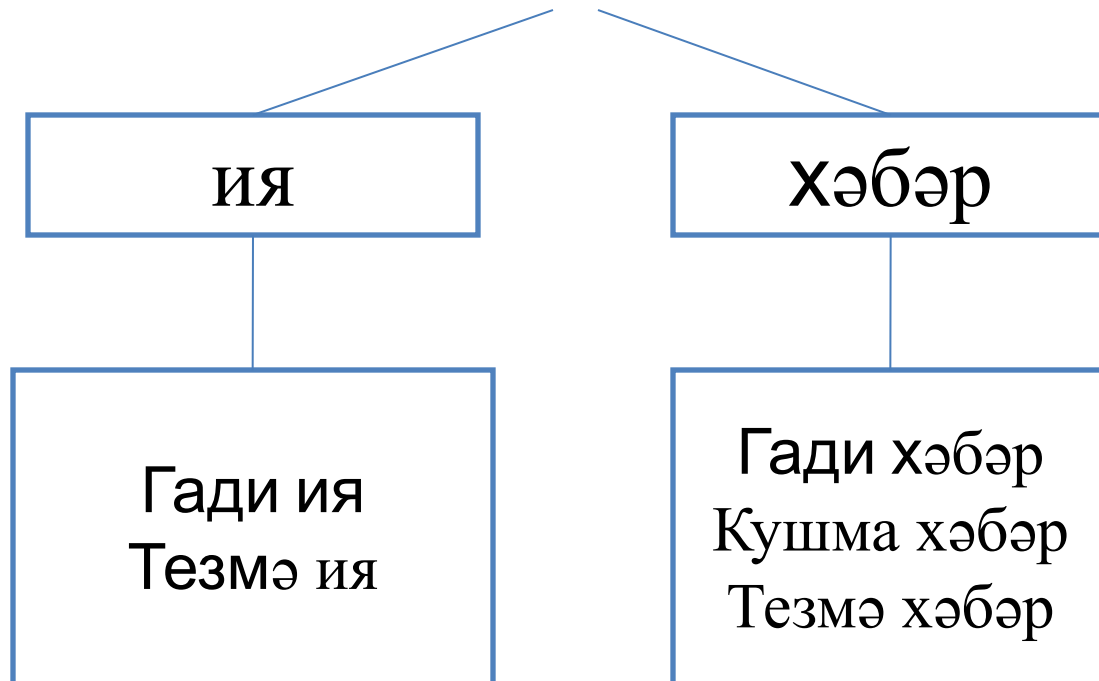
Ике яки икедән артык хәбәрлеге булган жөмлө **кушма жөмлө**
дип атала.

Менә Идел өстендә, сары табак булып, кояш күтәрелде; бөтен
тирә – як кош – корт сайравына күмелде.

Жөмлө кисәкләре.

Жөмләнең структур үзәген төзүче ин әһәмиятле кисәкләре баш кисәкләр дип атала.

Баш кисәкләр

Ия.

Жөмлөдө баш килештә килеп, хәбәрне үзенә ияртә, башка сүзләргә буйсынмый торган жөмлө кисәге **ия** дип атала. Ия кем? нәрсә? сорауларына жавап бирә.

Жөмлөдә ия турында ни дә булса әйтелә, ул жөмләнең башка кисәкләренә грамматик буйсынмый, шуңа күрә аны **бәйсез кисәк** дип атыйлар.

Ия исемнәр һәм исем мәгънәсендә килгән барлык сүз төркемнәре белән белдерелә ала:

Төн (исем) караңгы.(Г.И.)

Алар (алмашлык) урманчы белән уртактан эшләделәр.(Ш.К.)

Сөйләшү (фигыль) барып чыкмады.(Ф.Х.)

Жылы (сыйфат) сөяк сындырмый, салкын (сыйфат) жанны тындырмый.
(мәкаль)

Тугыз (сан) өчкә тигез бүленә.

Аһ-ваһлар (ымлык) калмады хәзер.

Гади ия бер генә сүз белән бирелә:

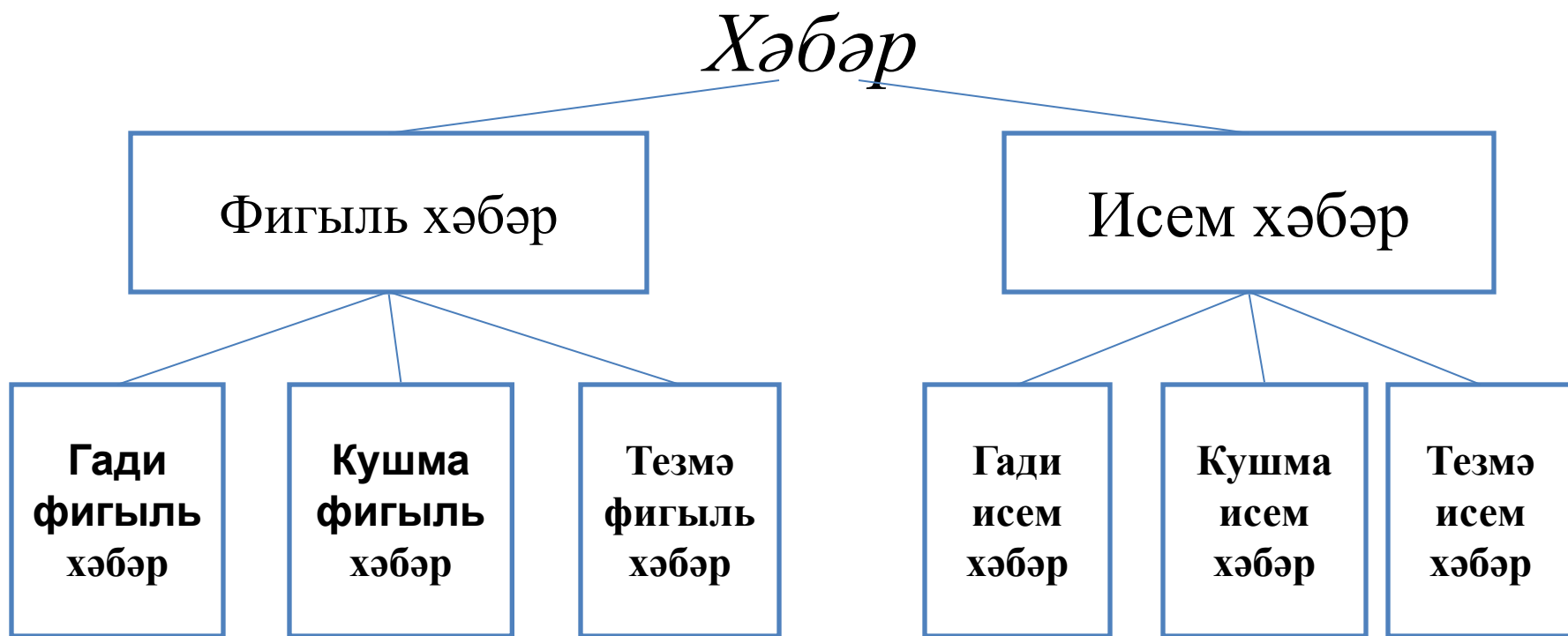
Агачлар яфрак яра.

Тезмә ия таркалмый торган сүзтезмәләрдән тора:

Үги ана яфрагы юешрәк урында үсә.

Хэбэр

Ия турында нэрсэ булса да хэбэр итэ торган икенче кисэк **хэбэр** дип атала. Ул нишли? нишлэде? ул нинди? ул кем? ул нэрсэ? ул күпме? һ.б. сорауларга жавап бирэ.

Күктә кояшның әсәре дә күренми.

Нинди сүз төркеме белән белдерелүенә карап, хәбәр **фигыль хәбәргә** (фигыль белән белдерелә) һәм **исем хәбәргә** (фигыльдән башка сүз төркемнәре белән белдерелә) бүленә:

Яңгыр кинәт башланды.(Фигыль хәбәр)

Акыллы дошман акылсыз дустан яхшырак. (исем хәбәр)

Төзелеше ягыннын һәр ике төр хәбәрләренә дә гади, кушма һәм тезмә төрләргә бүлеп йөртәләр.

Гади хәбәр бер сүздән тора:

Яз килә. Көн матур.

Кушма хәбәр мөстәкыйль сүзгә ярдәмлекләр (бәйләкләр, ярдәмче фигыльләр, кисәкчәләр) ялганып ясала:

Туганыбыз килгән иде.

Яңгыр ява башлады.

Китаплар сатылып беткән.

Тырышуым синең өчен.

Апа матур иде.

Сез Солтанмы әле?

Тезмә хәбәрләр фразеологизм яки таркалмый торган сүзтезмәләр белән белдерәләр.

Юлыбыз дәвам итә.

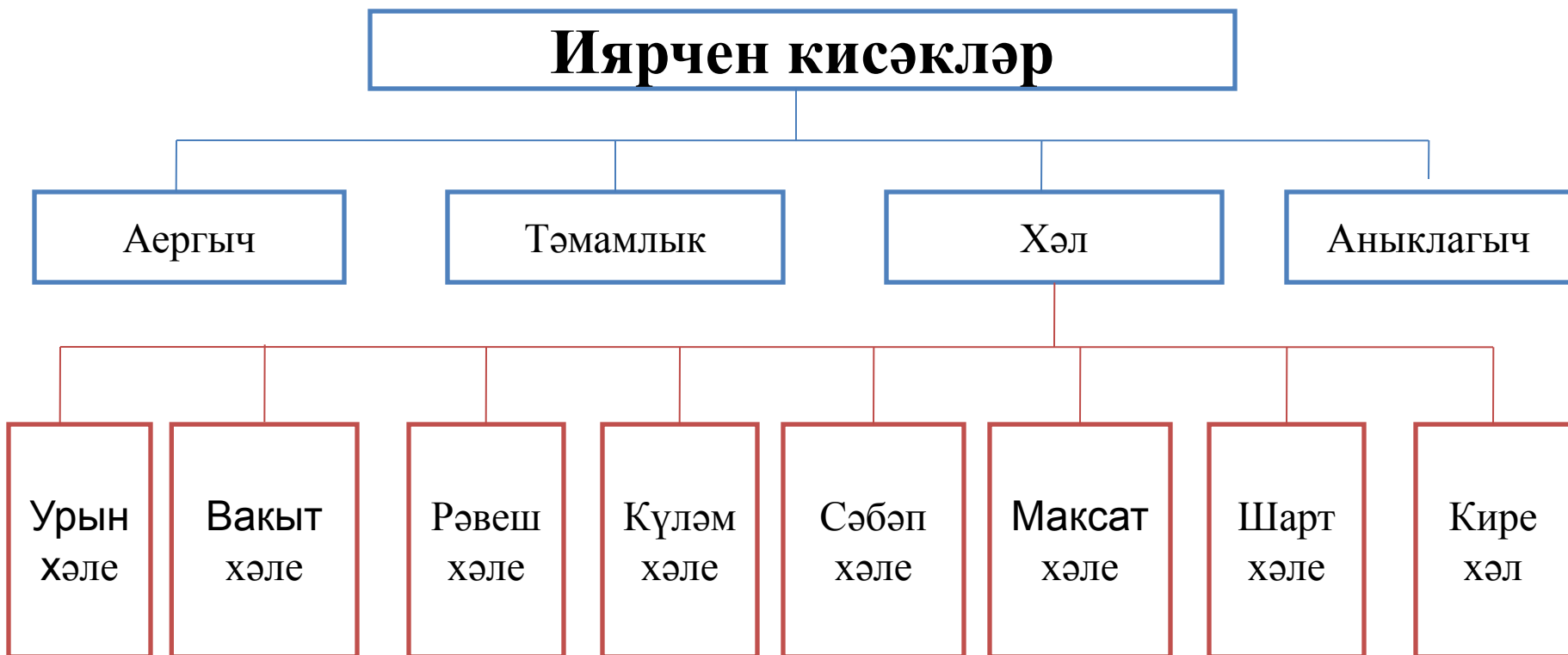
Ул тирә – якка күз салды.

Бу мәһабәт бина – Казан дәүләт университеты.

Әтием алтын куллы.

Жөмлөнөң иярчен кисәкләре.

Иярчен кисәкләр, баш кисәкләрне ачыклап, аларга иярәп киләләр.

Аергыч.

Исем белән белдерелгән теләсә нинди жөмлө кисәген ачыклаган иярчен кисәк **аергыч** була. Ул нинди? кайсы? ничә? ничәнче? кемнең? нәрсәнең? кайдагы? сорауларына жавап бирә. Аергыч ачыклап килгән сүз **аерылмыш** дип атала.

Жанга урын ~~тапмас~~ чаклар була.

Габдулла Тукай – бөөк шагыйрь.

Ул унынчы сыйныфта укый.

Аергычлар исем, сыйфат, сан, алмашлык, фигыль, рәвеш, хәбәрлек сүzlәр белән белдереләләр:

Шуннан соң мин аны *икенче* көнне *кичке* ашка керер алдыннан *шушы кечкенә* майданчыкта күрдем.

Нургали ага өстәлдән *көмеш* кыңгырау алды.

Бүген *күп* эш эшләнде.

Тиндәш һәм тиндәш түгел аергычлар.

Предметны бер генә яктан (төсө, формасы, тәме һ.б.) ачыклап килгән аергычлар *тиндәш аергычлар* дип атала.

Умарта кызы иң матур, иң ачык, иң хуш исле чәчәкләргә кунды.

Предметны төрле яктан ачыклап килгән аергычлар *тиндәш булмаган аергычлар* дип атала.

Кыз кулына зур кызыл туп тоткан.

Тәмамлык.

Тамамлык жөмлөдә фигыль белән белдерелгән кисәкне ачыклап килә һәм кемгә? нәрсәгә? кемне? нәрсәне? кемнән? нәрсәдән? кемдә? нәрсәдә? кем белән? нәрсә белән? кем турында? нәрсә турында? һ. б. сорауларга җавап бирә.

Атның муеннарын сыйпадым.

Ул әтисе белән яши.

Алтыдан икене алам.

Туры һәм кыек тәмамлыклар.

Тәмамлыклар **туры** һәм **кыек** тәмамлыкларга бүленәләр.

Төшем килеше кушымчасы алган яки алу ихтималы булган тәмамлык **туры тәмамлык** дип атала:

Жәй **көнөн** яздым берәз: языйм әле **кыш, көзләрен**.

Мин үз тирәмдә сәер **хәлләр** күрә башладым.

Ияртүче сүзгә юнәлеш, чыгыш, урын-вакыт килеше кушымчалары һәм бәйләк яки бәйләк сүзләр ярдәмендә иярә торган тәмамлыклар **кыек тәмамлыклар** дип атала:

Әйтерсең дөньяда хәзер алар **өчен** Габдулладан **башка** берни юк.

Без бу **кыз белән** таныш идек.

Абыйга көн саен **кызлардан** хат килә.

Хэллэр.

Жөмлөнөң фигыль, сыйфат, рәвеш, хәбәрлек сүз белән бирелгән кисәгенә ияреп, эшнең һәм билгенең билгесен, эшнең үтәлү рәвешен, вакытын, урынын, сәбәбен, максатын, шартын, күләм – дәрәжәсен белдерә торган кисәкләр *хәл* дип атала. Хэлләр ничек? кайчан? кайда? нигә? ни өчен? ни сәбәпле? нишләсә? нәрсәгә карамастан? һ.б. сорауларга жавап бирәләр:

Кич белән йокларга яттык.

Без быел авылда рәхәтләнөп ял иттек.

Көн гаять матур иде.

Хэл төркемчэлэре.

Хэллэр мэгънэлэре ягыннан 8 төркемчэгэ бүленэлэр: *вакыт хэле, урын хэле, сэбэп хэле, максат хэле, рэвеш хэле, күлэм хэле, шарт хэле, кире хэл.*

Урын хэле эш яки хэлнең урынын белдерэ, кая? кайда? каян? сорауларына жавап бирэ.

Бэйлэүче чара	Мисаллар
<p>1. Килеш кушымчалары: -га\-гэ, ка\кэ, -дан\-дэн, -тан\-тэн, -да\дэ, -та\-тэ.</p> <p>2. Бэйлеклэр, бэйлек сүзлэр: эчендэ, өстендэ, арасыннан, янында,буена, буйлап һ.б.</p>	<p>Кердем карурманга Бер кычкырып жырларга.(Г.З.)</p> <p>Өй артындагы бакчадан Өзеп алдым бер йөзем.(Ж.)</p> <p>Тирэ – якта кошлар сайрый.(Р.Б.)</p> <p>Ком сахрасы буйлап автобус бара да бара.(С.С.) Авыл артында жимеш бакчалары урнашкан.(С.С.) Чыклы үлэн өстендэ салават күпере уйный.(Г.С.)</p>

Вакыт хәле эш - хәлнең вакытын, башлануын, бетүен белдерә, кайчан? кайчанга чаклы? кайчаннан бирле? сорауларына жавап бирә.

Бәйләүче чара	Мисаллар
1. Килеш кушымчалары	Узган ел малай әтисе белән комбайнда эшләгән иде.(Ф. Ш.)
2. Хәл фигыль формалары: - гач\ -гәч; -ганчыл\ -гәнче.	Йомшак кына җемелдиләр Йолдызлар жәйге кичтә.(Л.А.)
3. Сыйфат фигыль формасы: - ган\ -гән + да\дә	Борынгы урманның борылмасына җиткәч, артына әйләнәп карады.(С.С.)
4. Исем фигыль формасы: -у\ -ү + -га\ -гә.	Күзләреңне ачканда, син инде боз өстендәге тирән карга чумган буласың. (Г.Б.)
5. Бәйлекләр, бәйлек сүzlәр: чакта, вакытта, арада, соң һ. б.	Минә күрү белән торып басты. (Х.С.)

Рәвеш хәле эшнең ни рәвешле, ничек үтәлүен белдерә, ничек? ни рәвешле? сорауларга җавап бирә.

Бәйләүче чара	Мисаллар
1. Янәшә тору.	Карт имәннәр <i>салмак кына</i> шаулылар.(М.М.)
2. Охшату-чагыштыру кушымчасы: -ча\чә; -дай\дәй.	Зарима сабыйлар ча чыркылдап көлә башлады.(М.Г.) Су өсте көмеш көзгедә й балкып тора.(Г.С.)
3. Хәл фигыль формасы: -ып\-еп,п; а\ә, ый\и	Атлар, чапты рып , югары очка менеп китәләр. (М.Г.) Кычкырып көлешә-көлешә кар атышкан игезәкләргә карый-карый атлады.(М.Г.)
4. Бәйлекләр, бәйлек сүзләр: кебек, хәлдә, сыман һ.б.	Ике бите ут сыман кызышты.(Н.Г.) Осталар таштан, биек итеп , нигез салдылар. (М.Х.)

Күләм хәле эш яки хәлнең, билгенең күләмен, дәрәжәсен белдереп килә, күпме? никадәр? ни дәрәжәдә? сорауларына җавап бирә.

Бәйләүче чара	Мисаллар
<p>1. Янәшә тору.</p> <p>2. Чыгыш килеше кушымчасы: -дан\ -дән. – тан\тән.</p> <p>3. Охшату-чагыштыру кушымчасы: -дай\дәй.</p> <p>4. Хәл фигыль формасы: -ганчы \-гәнче, -канчы\ -кәнче</p> <p>5. Бәйлекләр, бәйлек сүзләр: кадәр, чаклы, саен, кабат, тапкыр, чамасы һ.б.</p>	<p>Кыскасы, без барыбыз да ялны <i>искитмәле</i> матур, күңелле итеп үткәрдек.(Х.С.)</p> <p>Су буендагы кыяк үлән Билдән күмә торгандыр. (К.Б.)</p> <p>Сөлге, жәймә ише әйберләре дә сөттәй ак. (С.С.)</p> <p>Бер әйләнәп, бер тулганып, Туйганчы карыйм әле. (Ж.)</p> <p>Нурислам Мәскәүдән атна саен хат язып торды. (Р.В.) Этәч өченче кабат кычкырды. (Р.С.) Мин тамгалы бүрене тагын бер тапкыр күрдем. (Ф.Ш.)</p>

Сэбэп хэле эш – хэлнең сэбэбен белдерэ, ник? ни өчен? ни сэбэпле? нигэ? нилектэн? сорауларына жавап бирэ.

Бэйләүче чара	Мисаллар
<p>1. Килеш кушымчалары: -га\гә, -ка\кә; - дан\дән, тан\тән</p>	<p>Тавышка тирмэдән абыйсы йөрөп чыкты.(М.Г.)</p>
<p>2. Хэл фигыль формалары: - гач\гәч, кач\кәч, ып, еп, п.</p>	<p>Аптырагач, иптәш кызларына яздым. (Х.С.)</p>
<p>3. Исем фигыль формасы: - у\-ү + дан\ дән.</p>	<p>Моратбакый, жиңел сулап, гел киеренке утырудан талган буыннарын язып жибәрде. (М.Г.)</p>
<p>4. Сыйфат фигыль формасы: -ган\-гән + -га\гә юнәлеш килеше яки – нан\нән чыгыш килеше кушымчасы.</p>	<p>Әллә кече яшътән апасы тирәсендә кайнашканга, кыз кыю булып үсте. (С.С.)</p>
<p>5. Бәйлекләр, бәйлек сүзләр: күрә, өчен, аркасында, сэбэпле.</p>	<p>Хәзергә эле, энә, романын язып бетермәгәнгә күрә генә, болай гади бер кеше кыяфәтендә йөридер кебек иде. (Р.Т.)</p>

Максат хэле эш – хэл, хэрэкэтнең максатын белдереп килә, ни өчен? нигә? нинди максат белән? кебек сорауларга жавап бирә.

Бәйләүче чара	Мисаллар
<p>1. Юнәлеш килеше кушымчасы: -га\ -гә, -ка\ -кә.</p>	<p>Ак каеннар арасына Килгән идем жиләккә. (М.Р.)</p>
<p>2. Инфинитив формасы: ырга\ -ергә, -арга\ -эргә, -рга\ -ргә.</p>	<p>Әби булышырга кызын чакырды.(Ә.)</p> <p>Кояшлы, чәчәкле бу якты дөньяга Кошлар күк жырларга килдем мин.</p>
<p>3. Бәйлекләр, бәйлек сүzlәр: өчен, дип, максатыннан, ниятеннән.</p>	<p>Мин монда сезне күреп чыгар өчен генә кердем. (Х. С.)</p> <p>Малай уйнавыннан туктаган һәм кайтырга дип кузгалган. (Р.Б.)</p>

Шарт хэле жөмлэдэ эш-хэлнең шартын белдереп, фигыльгә буйсынып килә, нишләсә? нинди шартларда? сорауларына жавап бирә.

Бәйләүче чара	Мисаллар
1. Шарт фигыль формасы: -са\-сә.	Абыйсының шигырен ишетсә, Заһит, мөгаен, йомшарыр иде. (С.С.)
2. Ияртүче теркәгеч: әгәр + -са\-сә.	Әгәр соңга калсам житешә алмаячакмын. (М.Г.)
3. Сорау кушымчасы: -мы\-ме.	Адымнарыңны акрынайттың мы , тормыш тәмен белеп, жай гына чөкердәшеп баручы ак яулыклы, чәчәкле читек кигән әбиләр, матур карта я белгән бабайлар төркеме белән тигезләшәсең. (М.Г.)
4. Бәйлек, бәйлек сүз: икән, исә.	Туа икән инсан, вакытның бер кисәгә булып яши башлый. (Р.С.) Ал яраннар кебек алсулана Бәгырькәем, мине күрдә исә . (Р.В.)

Кире хэл жөмлөдө көтелгэн эш – хэлнөң киресен белдерэ, нишлэсэ дэ? нэрсэгэ карамастан? сорауларына жавап бирэ.

Бэйлэүче чара	Мисаллар
1. Шарт фигыль формасы: -са\-сэ + да, дэ кисэкчэсе.	Арысалар да , арыганлыкларын сиздермэскэ тырышты малайлар. (Ф.Ш.)
2. . Хэл фигыль формасы: ып, еп, п яки гач\гэч + та, тэ кисэкчэсе.	Төш икэнен белеп тэ , уянасы килмичэ, дэвамын күрергэ телэгэн кеше халэтендэ иде ул. (М.Г.)
3. Боерык фигыль формасы: -сын\-сен.	Лэкин никадэр генэ яратмасын, кадерлэмэсен, карт морза аларны, ул хислэрне угланга сиздерүне кирэк тапмады.(Ф. Л)
4. Бэйлек сүз: карамастан.	Яшь булуына карамастан , ул эшлэрнөң үзэгендэ элеге дэ баягы Миңсылу бөтерелер иде. (М.Х.)

Жөмлө кисәкләренен аерымлануы.

Аерымлану – иярүче сүзнен, ияртүче сүздән ераклашып, мөстәкыйльлеге арту дигән сүз.

Төрле жөмлө кисәкләре төрле шартларда аерымланалар.

Аергычлар үзләре ияргән сүзгә кире тәртиптә аерылмыштан соң килсәләр аерымланалар:

Мин күп күрдем филдәй кешеләрне, **киң күкрәкле, тимер бәдәнле.**
(М.Ж.)

Бер жирдә юк камыш сабаклары, **андагыдай шаулый торганнар.**
(Һ.Т.)

Инверсияләнәп килгән аергычлар төп жөмлө интонациясе эчендә булырга тиешләр, ягъни алар жөмлө тәмамлаганчы әйтеләләр.

Инверсияләнгән аергыч тәмамланган жөмлөдән соң , аерым жөмлө кебек, хәбәр итү интонациясе белән әйтелсә, ул өстәлмә дип таныла һәм язуда төп жөмлөдән нокта, сорау яки өндәү билгесе аерыла:

Күк йөзөндә болыт ертыклары арасыннан кәкре ай сыныгы күренгәләп куя. **Тонук, ямьсез.** (Э.К.)

Тэмамлыклар (бары тик кыек тэмамлыклар гына) инверсиялэнеп килсэлэр һәм жөмлэ интонациясе эчендэ калсалар, тыныш билгесе белэн аерымланалар:

Ул бик яхшы поэма язган, мэхэббэт турында.

Тэмамлыклар инверсиялэнеп жөмлэ ахырына куелсалар һәм, жөмлэ интонацион яктан тэмамлангач, аерым жөмлэ интонациясе белэн әйтелсэлэр, алар өстәлмэлэр булалар һәм төп жөмлэдән нокта, сорау һәм өндәү билгеләре белэн аерылалар:

Шәһәрдән кичә генә кайттым мин. Эти белэн. (Ш.У.)

Аерымланган хэллэр.

Үзлэре бэйлэнгэн жөмлө кисэгеннэн ераклашкан һәм ярымхэбэрлек төшенчәсенә ия булган вакыт, рәвеш, күләм, сәбәп, максат, шарт һәм кире хэллэр аерымлана. Урын хәле аерымланмый.

Ял иткәч (вакыт хәле), без бакчага чыктык.

Алар, сөйләшә - сөйләшә (рәвеш хәле), бакчага кереп киттеләр.

Бер караңгыдан икенче караңгыга кадәр (күләм хәле), профессор институттан чыкмады.

Югары белем алырга дип (максат хәле), ул башкалага күчеп килде.

Әгәр бик теләсәк (шарт хәле), без кичкә кайтып житәбез.

Бик арсалар да (кире хәл), турислар ял итәргә туктамадылар.

АНЫКЛАГЫЧ.

Жөмлөдө ияртүчө кисәктән соң килеп, аның мәгънәсенә өстәмә аныклык, төгәллек бирә торган иярчен кисәк **аныклагыч** дип атала. Аныклагыч ачыклап килгән сүз (ияртүчө сүз) аныкланмыш була. Аныклагыч астына ике дулкынлы сызык сызыла. () Аныклагыч жөмлөнөң теләсә кайсы кисәген аныклап, төгәлләп килә ала. Аныклагыч аныкланмышы сорагына ягъни сүзен өстөп куелган сорауга жавап бирә:

Сәвия әнисе яраткан көйне – “Рамай”ны уйный иде - ягъни нинди көйне?

Кәжә рәхмәт әйтә: сакалын селкетә - ягъни нишли?

Кеше гомере сүнгәч, аны икенчеләр, ягъни яшь буыннар дөвам итә - ягъни кемнәр?

Аерымланган аныклагычлар.

Аныкланмышы белән бер грамматик формада ярашкан аныклагычлар аерымлана:

Миңа, малай кешегә, кыю булырга кирәк - юнәлеш килешендә ярашканнар.

Уңда, урман буенда, ат көтүе йөри - икесе дә урын – вакыт килеше формасында килгән.

Аныкланмышы белән бер грамматик формада булган аныклагыч аерымланмый:

Сез дусларны сагынам - аныкланмыш (сез) баш килештә, аныклагыч (дусларны) төшем килешендә.

Билгеләү алмашлыклары (үз, барысы, һәммәсе, бөтенесе..) һәм жыю саннары белән белдерелгән алмашлыктар да аерымланмый:

Без икәү кайтып киттек.

Алар барысы да тынып калдылар.

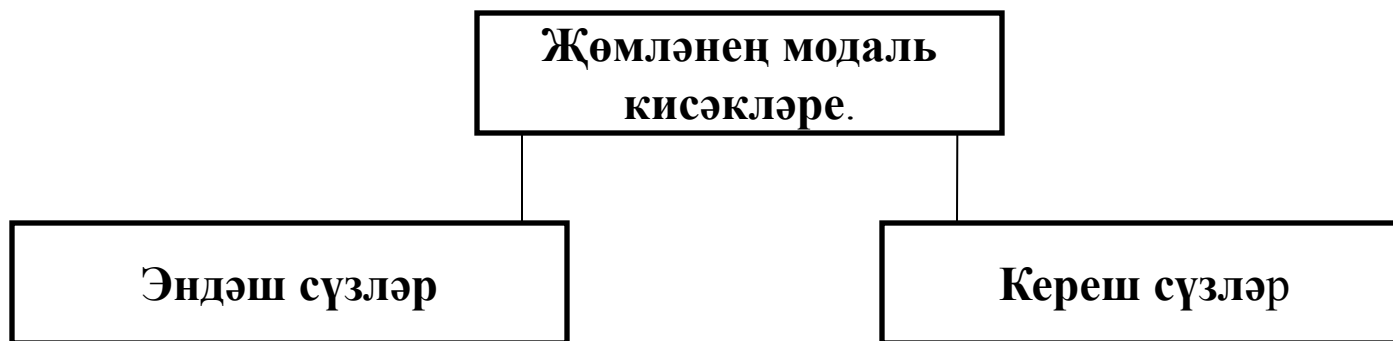
Аерымланган аныклагычлар янында тыныш билгеләре.

Аерымланган аныклагычлар аныкланмышыннан өтер, сызык, ике нокта һәм жәяләр белән аерып күрсәтелә.

Мисаллар	Тыныш билгеләренә аңлатма
1. Иртән без, өч кеше , катерда утыра идек инде. (С.С.)	<i>Өтер.</i> Алмашлык яки рәвеш белән белдерелгән аныкланмыш күләмен чикләгәндә.
2. Колхозның барлык кешеләре, хәтта картлары һәм карчыклары да , тырышып эшләделәр.	Аныклагыч аныклаучы теркәгеч белән булганда.
3. Өч сугышчы еракка, разведкага , бүген генә киттеләр. (А.Шамов)	Урын хәлен аныклаганда.
4. Ул унтугыз яшендә, матур вакытында , фронтта һәлак булды.	Вакыт хәлен аныклаганда.
5. Нектар – баллы сыекча – күбәләкләр өчен генә түгел, башкаларга да азык. (К.Т.)	<i>Сызык.</i> Аныклагыч та аныкланмыш та ярашып килгән исемнәр белән белдерелсә.
6. Кәжә рәхмәт укый: сакалын селкетә .(Г.Т.)	<i>Ике нокта.</i> Фигыльләр белән белдерелгән кисәкләр яки хәбәр аныкланганда.
7. Черелдәвекләр (сызгырак чыпчыклар) кешедән курыкмыйлар. (К.Т.)	<i>Жәяләр.</i> Тәржемә итү, искәرمә яки аңлатма бирү тәртибендә аныкланганда.

Жөмләнең модаль кисәкләре.

Сөйләүченең чынбарлыкка (тыңлаучыга, жөмлә эчтәлегенә, төзелешенә һәм сөйләү обстановкасына) мөнәсәбәтен белдерә торган кисәкләр жөмләнең **модаль кисәкләре** дип атала.

Дускай, сиңа бүләк итәр идем
Илкәемнең иркә гөлләрен. (М.Ж.)

Кыскасы, алар урманны кадерләп, саклап тоталар иде.(М.М.)

Эндэш сүзлэр һәм алар янында тыныш билгеләре.

Сөйләм төбәлгән затны, әйберне белдерүче сүзләр **эндэш сүзләр** дип аталалар.

Эндэш сүзләр баш килештәге төрле исемнәр белән белдереләләр, жөмләнең теләсә кайсы урынында киләләр, жыйнак һәм жәенке булалар; жөмләнең гомуми интонациясеннән аерым әйтеләләр:

Әнием, мин сине бик яратам.

Сагындым, бик сагындым сине, изге туган ил!

Эндэш сүз жөмлә кисәкләреннән өтер белән аерыла, көчле тойгы белән әйтелгән эндэш сүздән соң **өндәү** билгесе куела, жөмләнең дәвамы баш хәрәфтән языла.

Кадерле кунаклар! Өстәл янына утырыгыз.

Бер гомуми интонация астында әйтелгән **и, ай, әй, о** ымлыклары белән эндэш сүзләр арасында өтер куелмый:

И сабыйлар, эшләгез сез.... (Г.Т.)

Кереш сүзләр.

Сөйләүченең чынбарлыкка, сөйләмнең эчтәлегенә төрле мөнәсәбәтен белдерә торган сүзләр **кереш сүзләр** дип аталалар.

1. **Фикерне йомгаклаучы:** димәк, шулай итеп, шул рәвешле, бәс, кыскасы...
2. **Чикләүне белдерүчеләр:** башлыча, ниһаять...
3. **Шикләүне, икеләнүне белдерүчеләр:** ихтимал, күрәсең, бәлки, ахрысы, ахры, мөгаен, шәт...
4. **Билгесезлекне белдерүчеләр:** нигәдер, никтер, ничектер, ни өчендер...
5. **Фикернең тәртибен белдерүчеләр:** беренчедән, бердән, икенчедән, барыннан да элек...
6. **Фикернең шиксез булуын белдерүчеләр:** әлбәттә, чынлап та, билгеле, дөрөс, шиксез, һичшиксез, бәхәссез, табигый...
7. **Фикер чыганагын белдерүчеләр:** минемчә, безнең уйлавыбызча, аларча, алар фикеренчә, ди, диләр...
8. **Үтенүне белдерүче:** зинһар.
9. **Игътибар җәлеп итүне белдерүчеләр:** кара эле, тыңла, гафу ит, беләсең килсә, әйтсәм әйтим...
10. **Фикернең узара мөнәсәбәтләрен белдерүчеләр:** мисал өчен, хәер, гомумән, киресенчә, мәсәлән...
11. **Сөйләүченең төрле тойгыларын белдерүчеләр:** имеш, янәсе, ичмасам, валлаһи...

Кереш сүзләр янында тыныш билгеләре.

Кереш сүзләр жөмләнең төп интонациясеннән бик азгына аерылып торалар, һәм пауза кыска була. Кереш сүзләр жөмлә кисәкләреннән өтер белән аерыла:

Без, мөгаен, бу мәсьәләнең житдилеген уйлап бетермәгәнбез. (М.Ә.)

Бәлки, бу хат соңгы хатым булыр...(Ф.К.)

Элекке заманда бер карт яшәгән, ди... (Әкият)

Жөмләнең тиндәш кисәкләре.

Жөмләдә бер үк сүзгә (жөмлә кисәгенә) караган һәм бер үк сорауга җавап булган кисәкләр тиндәш кисәкләр дип атала. Жөмләнең барлык кисәкләре дә тиндәш була ала. Тиндәш кисәкләр жыйнак һәм жәенке булырга мөмкин.

Чыршы белән нарат кышын да яшел. Бу жөмләдә чыршы белән нарат сүзләре – жыйнак тиндәш ияләр.

Бөдрә ак каеннар, купшы юкәләр тирә-якка ямь биреп торалар - жәенке тиндәш ияләр: аларның үзләренә ияреп килгән сүзләре бар.

Тиндәш кисәкләр үзара тезүче теркәгечләр, санау һәм каршы интонацияләре ярдәмендә бәйләнәләр:

Жиргә матурлыкны, илгә батырлыкны сез бирәсез, газиз әниләр.
Кар һәм боз эреде, сулар йөгәрде.

Тиңдәш кисәкләр янында тыныш билгеләре.

1. Теркәгечләрдән башка гына бәйләнгән тиңдәш кисәкләр арасында **өтер куела**:
Мин торам кырларда, болында, урманда. (Г.Т.)
2. Тиңдәш кисәкләр янында **һәм, да, та, яки, яисә, я** теркәгечләре кабатланмаса, **өтер куелмый**:
Иркәли һәм сөя кояшның яктысы. (Г.Т.)
3. Каршы куючы теркәгечләр белән бәйләнгән тиңдәш кисәкләр арасына **өтер куела**:
Син авылга кайттың, ләкин безгә кермәдең.
4. Кабатланып килгән теркәгечләр белән бәйләнгән тиңдәш кисәкләр арасына **өтер куела**:
Ул инде яза да, укый да, рәсем ясый да белә.
5. Кискен каршы куюны белдергән теркәгечсез тиңдәш кисәкләр арасында **сызык куела**:
Йөгәрәм, йөгәрәм – куып житә алмыйм.
6. Үз өчендә өтерләр булган жәенке тиңдәш кисәкләр арасында **нокталы өтер куела**:
Ул анда жир астыннан бәреп чыккан ямь – яшел хәтфә үләннәргә сокланып йөрде; кыш көне туңып, яз көне терелә башлаган урманның сулыш алуын тыңлады. (Г.К.)

Тиңдәш кисәкләр янында гомумиләштерүче сүзләр.

Жөмләнең тиңдәш кисәкләре янында аларны алмаштыра торган сүзләр дә килергә мөмкин. Андый сүзләрне **гомумиләштерүче сүзләр** дип атыйлар. Алар һәммәсе, бөтенесе, барысы кебек алмашлыклар; түбәндәгеләр, мондыйлар, андыйлар кебек сүзләр; тагы барлык, түбәндәге, мондый, бөтен кебек сүзләр белән килгән исемнәр ярдәмендә дә белдерелә.

Тиңдәш кисәкләр алдыннан килгән гомумиләштерүче сүздән соң ике нокта куела:

Һәммәсе: ирләр, хатын – кызлар үзләрен аямыйча эшлиләр иде. (Ш.К.)

Тиңдәш кисәкләрдән соң килән гомумиләштерүче сүз алдыннан сызык куела:

Кояш, офык, гөлләр, язлар таңы – караңгыга чумган **барысы да**. (Г.Аф.)

Жөмлөләрне аерым билгеләренә карап төркемләү.

<i>Төркемләү принцибы</i>	<i>Жөмлә төре</i>	<i>Мисаллар</i>
1. Грамматик яктан таркалу –таркалмавына карап	грамматик таркала торган таркалмый торган	Ялт! Шул арада машинага утырып та сызды.
2. Әйтү максатына карап	хикәя сорау боерык	Яңгыр ява. Туктадымы әле? Зонтикларны алыгыз!
3. Тойгының дәрәжәсенә карап	гадәти тойгылы	Яңгыр кирәк.Ура! Яңгыр ява!
4. Күренешне раслау яки инкяр итүгә бәйле рәвештә	раслау инкяр	Тиздән печәнгә төшәрләр. Бала һаман йокламый.
5. Иярчен кисәкләре булу-булмауга карап	жыйнак жәенке	Кар эри. Күктә ак болытлар йөзә.
6. Оештыручы үзәкнең ничә булу мөмкинлегенә карап	бер составлы ике составлы	Бүген бик арылды. Озын караңгы төннәр башланды.
7. Хәбәрлекнең санына карап	гади кушма	Тиздән игеннәр өлгерер.Мәдинә жыельштан өйгә кайтып кергәндә, Фәрит әле йокламаган иде. (Ш.Камал)
8. Мәгънә тулылыгы өчен кирәк булган кисәкләрнең булу – булмавына карап.	тулы ким	-Бүген кизү кем? -Мин. (Ә.Еники)

Гади жөмлөгә синтаксик анализ ясау тәртибе:

1. Әйтү максаты ягыннан төре билгеләнә.
2. Жыйнак яки жәенке икәнлеге әйтелә.
3. Бер составлы яки ике составлы булуы күрсәтелә.
4. Тулы яки ким булуы әйтелә.
5. Раслау яки инкаръ булуы билгеләнә.
6. Тиндәш кисәкләре яки аерымланган кисәкләре булу-булмавы күрсәтелә.
7. Гади жөмлә икәнлеге әйтелә.
8. Шартлы билгеләр ярдәмендә жөмлә кисәкләре һәм сүз төркемнәре буенча тикшерелә.

Быел жәй көне Гөлшаһидә Казанга - врачларның белемнәрен күтәрү курсларына укырга килдә. (Г.Ә.)

Бу – хикәя, жәенке, ике составлы, тулы, раслау, аерымланган аныклагычлы гади жөмлә.

Гади жөмлө синтаксисы буенча тестлар, контроль һәм мөстәкыйль эшләр өчен биремнәр.

1 вариант.

1. Жөмлө ничек оеша?

- 1) бер яисә ике сүзнең хәбәрлекле мөнәсәбәткә керүе нигезендә
- 2) ике мөстәкыйль төшенчәне оештыру, аларны үзара бәйләп кую нигезендә.
- 3) бер сүзнең икенче сүз турында өстәмә аныклык , мәгълүмат бирүе нигезендә.

2. Жөмләнең структур үзәген төзүче иң әһәмиятле кисәкләр булып кайсы кисәкләр санала?

- 1) баш кисәкләр
- 2) иярчен кисәкләр
- 3) модаль кисәкләр

3. Иярчен кисәкләргә кайсы жөмлө кисәге керми?

- 1) аергыч
- 2) тәмамлык
- 3) хәлләр
- 4) аныклагыч
- 5) эндәш сүзләр

4. Иягэ нинди билге хас түгел?

- 1) баш килештэ генэ килэ
- 2) ия составында күплек, тартым кушымчалары була
- 3) таркалмый торган сүзтезмэлэрдэн тора
- 4) ия янында бэйлеклэр, бэйлек сүзлэр килергэ мөмкин

5. Аергычка нинди үзенчәлек хас?

- 1) исем белән бирелгән кисәкне ачыкмый
- 2) фигыль белән бирелгән кисәкне ачыкмый
- 3) бары тик сыйфат белән генэ белдерелеп, барлык сүзтөркемнәрен ачыкмый

6. Тәмамлыкка нинди үзенчәлек хас?

- 1) исем белән бирелгән кисәкне ачыклап килэ
- 2) ия турында нәрсә дә булса хәбәр итэ
- 3) эш – хәрәкәт үтөлүгә бэйле затны, предметны белдерэ
- 4) эш – хәрәкәтнең үтөлү характерын белдерэ

7. Аныклагычка нинди үзенчәлек хас?

- 1) ияртүче сүздән алда килеп, аңа өстәмә аныклык бирә
- 2) ияртүче сүз урынында килеп, аңа өстәмә аныклык бирә
- 3) ияртүче сүздән соң килеп, аңа өстәмә аныклык бирә

8. Хәлләрнең кайсы төре аерымланмый?

- 1) вакыт хәле
- 2) күләм хәле
- 3) урын хәле
- 4) барлык хәлләр дә аерымлана

9. Сөйләүченең чынбарлыкка мөнәсәбәтен белдерүче жөмлә кисәгенә нәрсә керә?

- 1) эндәш сүз
- 2) кереш сүз
- 3) аныклагыч
- 4) тәмамлык

10. Тиңдәш кисәкләрнең барысын бергә жыеп, гомумиләштереп әйтә торган кисәк ничек атала?

- 1) кереш сүзләр
- 2) өстәлмәләр
- 3) күзаллаучы баш килеш
- 4) гомумиләштерүче сүзләр

11. Тиңдәш кисәкләрне үзара теркәүче чаралар нинди?

- 1) ияртүче теркәгечләр
- 2) тезүче теркәгечләр һәм санау, каршы кую интонацияләре
- 3) аныклау интонациясе

12. Оештыручы үзәкнең санына карап, жөмлөләр нинди төрлөргә бүленәләр?

- 1) бер составлы – ике составлы
- 2) гади – кушма
- 3) тулы – ким

13. Мэгънэ тулылыгы өчен кирәкле жөмлэ кисәкләренәң булу-булмавына карап, жөмлэләр нинди булалар?

- 1) тулы –ким
- 2) гади –кушма
- 3) раслау – инкяр
- 4) бер составлы – ике составлы

14. Бер составлы жөмлэләр нинди үзенчәлеккә ия булалар?

- 1) бер баш кисәк кенә бар, икенчесен куеп карарга мөмкин
- 2) бер баш кисәк кенә бар, икенчесен куеп булмый
- 3) мэгънэ тулылыгы өчен кирәкле кисәкләрнең берсе кулланылмый

15. Кайсы төр жөмлэләр бер составлы жөмлэләр төркеменә керми?

- 1) атау жөмлэләр
- 2) фигыль жөмлэләр
- 3) сүз жөмлэләр
- 4) ким жөмлэләр

16. Кайсы төр жөмлөлөр бер составлы фигыль жөмлөлөр төркеменә керми?

- 1) билгеле үтәүчеле
- 2) билгесез үтәүчеле
- 3) гомуми үтәүчеле
- 4) үтәүчесез
- 5) кузаллаучы баш килеш

17. Атау жөмлөлөрдә баш кисәк нинди сүз төркемнәре белән белдерелә?

- 1) бары тик исемнәр
- 2) фигыльләрдән кала башка сүзтөркемнәре
- 3) барлык сүз төркемнәре

18. Әйтү максаты буенча жөмлөлөр нинди төрләргә бүленәләр?

- 1) хикәя –сорау-боеру-тойгылы
- 2) жыйнак-жәенке
- 3) раслау-инкяр

19. Иярчен кисәкләрнең булу-булмавына карап, жөмлөләр нинди төркемнәргә бүленәләр?

- 1) тулы-ким
- 2) жыйнак – жәенке
- 3) раслау – инкяр

20. Хәбәрлек санына карап, жөмлөләр нинди төрләрә бүленәләр?

- 1) гади – кушма
- 2) бер составлы-ике составлы
- 3) тулы-ким

21. Баш килештәге сүз жөмлө алдына куелып, аның турында нинди дә булса бер фикер әйтелә. Бу синтаксик төзелмә ничек атала?

- 1) эндәш сүз
- 2) өстәлмә
- 3) күзаллаулы баш килеш

22. Чынбарлыктагы күренешләргә мөнәсәбәттә жөмлөләр нинди төркемгә бүленәләр?

- 1) раслау – инкяр
- 2) жыйнак – жәенке
- 3) хикәя – сорау – боеру - тойгылы

2 нче вариант.

1. Әйтү максаты ягыннан жөмләнең төрен билгеләгез:

Нинди саф тавыш! (Ә.Б.)

- 1) хикәя жөмлә
- 2) сорау жөмлә
- 3) боеру жөмлә
- 4) тойгылы жөмлә

2. Әйтү максаты ягыннан жөмләнең төрен билгеләгез:

Кем бар анда?

- 1) хикәя жөмлә
- 2) сорау жөмлә
- 3) боеру жөмлә
- 4) тойгылы жөмлә

3. Хикәя жөмләне табыгыз:

- 1) *Күпме хатирәләр! (Ә.Е.)*
- 2) *Эш нәрсә соң? (Ф.У.)*
- 3) *Бөтен укучылар да күнегүне эшләп килгәннәр иде. (Г.М.)*
- 4) *Ләкин моңа кем җавап бирә алачак? (Г.И.)*

4. Боерү жөмләне табыгыз:

- 1) *Сезнең юлыгыз хата түгелме? (Г.М.)*
- 2) *Хәлимов, син кая барасың? (М.М.)*
- 3) *Шаулама, йокласын. (М.Ә.)*
- 4) *Ут аламыни безне! (М.Ә.)*

5. Сорау жөмләне табыгыз:

- 1) *Без юлыбызны дәвам иттек. (Г.С.)*
- 2) *Мине дә утырттып барасызмы? (А.Г.)*
- 3) *Хуш, кичке авылдагы тынычлык. (Г.Ис.)*
- 4) *Мин йоклый алмыйм. (Г.Т.)*

6. Тойгылы жөмләне табыгыз:

- 1) *Безгә кереп чык әле.*
- 2) *Күк йөзе зәп-зәңгәр. (М.М.)*
- 3) *Соң син үзең, канатым, кем кызы буласың? (Ә.Е.)*
- 4) *Күңелле бу дөнья! (Ш.М.)*

7. Жөмләнең төрен билгеләгез:

Кайчан кайттың?

- 1) жыйнак
- 2) жәенке

8. Жөмләнең төрен билгеләгез:

Класс шауларга тотынды. (М.М.)

- 1) жыйнак
- 2) жәенке

9. Жыйнак жөмләне табыгыз:

- 1) *Монда да без бөөк Тукайга бурычлы. (Г.Б.)*
- 2) *Бүгенге эшине иртәгә калдырмыйлар. (М.)*
- 3) *Болар - кызыллыр иде, матурлар иде. (Г.И.)*
- 4) *Ислам кинәт торды да дәшми – тынмый китен барды. (М.Х.)*

10. Жәенке жөмләне табыгыз:

- 1) *Кошлар кайтты.*
- 2) *Нигә капка ачык тора?*
- 3) *Сагать туктаган.*
- 4) *Яңгыр ява.*

11. Жөмләнең төрен билгеләгез:

Телләр белгән - илләр белгән. (М.)

- 1) раслау
- 2) инкяр

12. Жөмләнең төрен билгеләгез:

Боз әле калын түгел. (М.Ә.)

- 1) раслау
- 2) инкяр

13. Раслау жөмләне табыгыз:

- 1) *Безнең өчен бу сорау – сорау түгел. (М.М.)*
- 2) *Су тирәнәя төште. (М.Ә.)*
- 3) *Ат карышмады. (М.Ә.)*
- 4) *Әбине һич онытасым юк. (Ф.Х.)*

14. Инкяр жөмләне табыгыз:

- 1) *Безгә китәргә кирәк.*
- 2) *Көн салкын.*
- 3) *Хәерле иртә, күтәрелеп килүче кояш.*
- 4) *Бу турыда әнигә айтте юк. (М.Ә.)*

15. Оештыручы үзәгенә карап, жөмләнең төрен билгеләгез:

*Миңа Осланда Гариф исемле бер әфәндене күрергә һәм аның белән танышырга кирәк иде.
(Ф.Ә.)*

- 1) бер составлы
- 2) ике составлы

16. Оештыручы үзегенә карап, жөмләнең төрен билгеләгез:

Ап – аяз бер яз көнендә кырда йөрдем көн буе.(Ш.Б.)

- 1) бер составлы
- 2) ике составлы

17. Бер составлы жөмләне сайлап алыгыз:

- 1) *Туры сүз таш яра.(М.)*
- 2) *Яхшы сүз балдан татлырак. (М.)*
- 3) *Ике уйла, бер сөйлә.(М.)*
- 4) *Тел кылычтан үткен.(М.)*

18. Жөмләнең төрен билгеләгез:

Олыларны хөрмәт итәргә кирәк.

- 1) атау жөмлә
- 2) фигыль жөмлә
- 3) сүз жөмлә

19. Жөмләнең төрен билгеләгез:

Урамда салкын.

- 1) атау жөмлә
- 2) фигыль жөмлә
- 3) сүз жөмлә

20. Аерып бирелгән жөмләнең төрен билгеләгез:

- *Син бүген безгә киләсеңме?*
- **Әлбәттә!**
- 1) атау жөмлө
- 2) фигыль жөмлө
- 3) сүз жөмлө

21. Атау жөмләне сайлап алыгыз:

- 1) *С агындым, бик сагындым сине, Туган ил! (Г.К.)*
- 2) *Эзләр...Алар, чыннан да, ниләр генә сөйләми. (Г.Х.)*
- 3) *Туган җир! Аның нәрсә икәнлеге аерылгач беленә. (Ә.Б.)*
- 4) *Кич. Кече тирән күл. (М.Ә.)*

22. Сүз жөмлөләрне сайлап алыгыз:

- 1) *Кызым, сиңа әйтәм.*
- 2) *Ярар.*
- 3) *Жәйге җылы төн. (Г.Ә.)*
- 4) *Көз.*

23. Бер составлы фигыль жөмлөнөң төрен билгеләгез:

Хәбир абыйны эзләп килүем. (А.Г.)

- 1) билгеле үтәүчеле жөмлө
- 2) билгесез үтәүчеле жөмлө
- 3) гомуми үтәүчеле жөмлө
- 4) үтәүчесез жөмлө

24. Бер составлы гомуми үтәүчеле фигыль жөмләне табыгыз:

- 1) *Киеменә карап каршы алалар, акылына карап озаталар. (М.)*
- 2) *Идел буендагы талларга хәтле яфракларын коеп, сусызлыктан көйрәп утыралар. (К.Н.)*
- 3) *Тауга карап тау булып булмый. (М.)*
- 4) *Ләкин ул чакта инде миңа бик тә кыен булыр. (Г.Р.)*

25. Ике составлы жөмләне табыгыз:

- 1) *Умырзая жыйдык, кошлар сайравын тыңладык, рәхәтләнөп ял иттек. (Г.М.)*
- 2) *Аның күзләренә ак төшкән. (М.Г.)*
- 3) *Менә өй эче. (Ә.Е.)*
- 4) *Аның бертуктаусыз каядыр йөгәрәсе, чабасы килә, нидер эшлесе, кырасы – ватасы килә. (Н.Ф.)*

26. Бу өзектә аерып бирелгән төзелмәнең төрен билгеләгез:

*Моңа кадәр күренмәгән кошлар, таң калдырып, жыр башлап жиберәләр. Волга ягыннан жылас
жыл исең китә. Апрель жыле, язгы жыл... (И.А.)*

- 1) ким жөмлә
- 2) өстәлмә
- 3) күзаллаулы баш килеш

27. Аерып бирелгән жөмләнең төрен билгеләгез:

Әдәп! Әдәпнең төбе – яхшы гадәт. (М.)

- 1) атау жөмлә
- 2) күзаллаулы баш килеш
- 3) өстәлмә
- 4) ким жөмлә

28. Жөмләнең төрен билгеләгез:

Ерак түгел моңаеп

Утыра ромашка кызы. (М.Ж.)

- 1) гади
- 2) кушма

29. Жөмләнең төрен билгеләгез:

Шул вакыт кызларның берсе мине күреп алды. (М.Х.)

- 1) гади
- 2) кушма

Текстларны жөмлө кисәкләре буенча тикшерергә.

№ 1.

Бу хәл кыш көне булды. Шулай беркөнне, күл буйлап чаңгыда йөргәндә, чаңгыларым жырлап жибәрмәсенме? Сайрар кошларың бер читтә торсын. Ә тирә – юньдә ап – ак кар, үзәккә үтәрлек салкын.

№2.

Төннең иң кыска вакыты. Без печәнгә төштек. Менә берзаман, күңелле елмаеп, кояш күтәрелә. Сәгать биш тә тула. Шунда яшел чәчәк төймәләре, сүз куешкандай , бердәм ачылып китә. Болар – ак төнбоеклар.

№ 3.

Иртэдэн бирле көн матур, кояшлы тора иде. Көтмөгөндө, көнбатыштан яңгыр болытлары күтөрелде. Йомшак кына яңгыр жиле исеп куйды, агач яфракларын жылфердөттө. Яшенле яңгыр буласын сизенгән кебек, кошлар чырылдап оча башлады.

№ 4.

Тимгелле түндербаш (елан көпшәсе) – кишергә охшаган икееллык үсемлек. Аның яфраклары каурый сыман, чәчәкләре кечкенә зонт астына жыелган кебек. Ул - агулы үсемлек. Аны кабып караган кеше агулана.

Жөмлөлөрдө синтаксик анализ ясарга.

1. Миңа эле күптөн түгел бер яңа роман укырга туры килде. (Г. К.)
2. Кинәт жылытып жибәрде. (Х.Х.)
3. Көзен безне Мәскәүгә кайтардылар.(Г.А.)
4. Хәзер бик күңелле чак. (А.Ш.)
5. Иске мэдрәсәнең бер бүлмәсе. (К.Т.)
6. Юлларымның башы синдә, урман! (Һ.Т.)
7. Әйтче, кошчыгым, кая очасың? (Ф.К.)
8. Заһит, дулкынланып, сак кына хәрәкәтләр белән конвертны ачты. (М.Ә.)
9. Хужаларның кайтып төшүе өйдә биниһая ыгы-зыгы кузгатты. (Ә.Ф.)
10. Жингәчәсенең сүзендә ник бер сыкрану ишетелсен! (Ә.Е.)